

*Богатюк Оксана Валеріївна,
здобувачка ступеня «Доктор філософії»
Донецького національного університету імені Василя Стуса*

СТАНОВЛЕННЯ ПРИНЦИПУ ОСОБИСТОЇ (ПЕРСОНАЛЬНОЇ) КРИМІНАЛЬНОЇ ВІДПОВІДАЛЬНОСТІ В УКРАЇНІ ЗА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

У статті проводиться дослідження процесу становлення та розвитку принципу особистої (персональної) кримінальної відповідальності у середньовічній Україні протягом IX–першої половини XVII ст.

Авторкою визначено, що елементами, які відображали зміст генези принципу особистої (персональної) відповідальності за досліджуваної доби були категорії «суб'єкт кримінального правопорушення», «індивідуальна кримінальна відповідальність» та «вік фізичної особи, з якого наступала кримінальна відповідальність».

Встановлено, що за періоду Київської Русі суб'єктами кримінального правопорушення (злочину) могли бути лише особисто вільні люди (фізичні особи). Таке сприйняття суб'єкта злочину зберігалось доволі довго та загалом відповідало історичним реаліям і вимогам епохи раннього середньовіччя. До кінця XVI ст. із прийняттям трьох редакцій Литовського Статуту під поняттям «суб'єкт кримінального правопорушення (злочину)» вже розуміли фізичну особу незалежно від соціального статусу (підданих, іноземців, апатридів), яка вчинила кримінальне правопорушення (злочин) і досягла віку, з якого наставала кримінальна відповідальність. У XVI ст. особисто залежні особи, які скоїли кримінальні правопорушення, не звільнялися від покарання. Уперше в історії вітчизняного кримінального права на законодавчому рівні з'являється поняття неосудності за станом здоров'я.

Авторка доходить висновку, що з XI ст. починає вдосконалюватися та поволі закріплюватися поняття індивідуальної кримінальної відповідальності. Новели Руської Правди ще містять відомості про пережитки інституту колективної відповідальності, однак у наступні століття ця домінанта не лише проголошувалася, але й законодавчо закріплювалася. Остаточно поняття індивідуальної кримінальної відповідальності було утверджене нормами Литовського Статуту.

Визначено, що вперше формальна згадка про вік для особи, яка могла нести кримінальну відповідальність, з'являється у положеннях Судебника Казимира IV 1468 р.: від кримінального покарання звільнялися діти, які були молодші за сім років. Норми третьої редакції Литовського Статуту (1588) повністю закріпили правило: кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення (злочину) виповнилося шістнадцять років. Ця норма цілком відповідає теперішнім положенням ч. 1 ст. 22 КК України.

Ключові слова: *Україна, доба середньовіччя, генеза, українське кримінальне право, принцип права, принципи кримінального права, особиста (персональна) кримінальна відповідальність, Київська Русь, Руська Правда, Литовський Статут.*

Постановка проблеми. Принципи права як соціальне явище, беззаперечно, є наслідком людської діяльності. Їх становлення та еволюція зумовлювалися відповідними потребами суспільного розвитку, а відтак вони віддзеркалюють

закономірності суспільного життя. Принципи права, на переконання А. М. Колодія, є відправними ідеями його буття, що виражають найважливіші закономірності та підвалини того чи іншого типу держави і права, є однопорядковими із поняттям права та утворюють його основні риси, відрізняються універсальністю, вищою імперативністю і загальнозначимістю, відповідають об'єктивній потребі побудови і зміцнення певного суспільного ладу [1, с. 633].

Принципи права мають виняткове значення для кожної галузі, а особливо для галузі кримінального права. Вони не лише є дороговказом розвитку законодавства, але й «стримують його в певних межах, забезпечують стабільність, послідовність, єдність правових приписів» [2, с. 27–28]. Оскільки однією з ознак принципів права є їх історичність, за актуальне вбачаємо дослідити історичний процес їх становлення та розвитку на теренах України.

Принцип особистої (персональної) кримінальної відповідальності пройшов тривалий шлях становлення та розвитку. Сьогодні він закріплений як на рівні Конституції України (згідно з ч. 2 ст. 61, юридична відповідальність особи має індивідуальний характер) [3], так і у положеннях Кримінального кодексу України. У ч. 1 ст. 18 КК України зазначається, що «суб'єктом кримінального правопорушення є фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення у віці, з якого може наставати кримінальна відповідальність» [4].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Серед досліджень зазначеної проблематики відзначимо праці В. Гончаренка, В. Єрмолаєва, М. Колоса, С. Кудіна, Р. Лашенка, О. Мартинюка, О. Шевченка, А. Яковліва та інших.

Метою статті є дослідження процесу становлення та розвитку принципу особистої (персональної) кримінальної відповідальності у середньовічній Україні протягом IX – середини XVII ст.

Виклад основного матеріалу. У сучасній науці кримінального права не існує єдиного підходу щодо класифікації та визначення системи принципів кримінального права, а також критеріїв відбору суто кримінально-правових принципів [5, с. 69–72]. Однак учені-криміналісти одностайно виокремлюють групу принципів, які відносять до галузевих (спеціальних), називаючи їх «найсуттєвішими для кримінального права» [2, с. 27–28]. Одним із них є принцип особистої (персональної) відповідальності.

Для дослідження процесу формування принципу особистої (персональної) відповідальності за доби середньовіччя на теренах України нам необхідно з'ясувати насамперед еволюцію його складників. Такими, на наш погляд, є категорії «суб'єкт кримінального правопорушення», «індивідуальна кримінальна відповідальність» та «вік фізичної особи, з якого наставала кримінальна відповідальність».

Рівень юридичної техніки доби Київської Русі не дав можливості виробити спеціальний термін щодо поняття «суб'єкт кримінального правопорушення».

Однак аналіз норм Руської Правди (наприклад, ст. 1, 17 Короткої Правди; ст. 1, 46, 65, 116, 121 Просторової Правди) дає підстави стверджувати, що суб'єктами кримінального правопорушення (злочину) могли бути лише особисто вільні люди (фізичні особи); холопи (челядь) за свої діяння кримінальної відповідальності не несли [6, с. 10]. У разі вчинення холопом протиправного діяння відповідальність мав нести його господар (ст. 46 Просторової Правди) [7, с. 41]. Коментатори Руської Правди зауважують, що «холоп не є суб'єктом права: за свої дії він не відповідає перед законом, оскільки є залежною людиною, юридичну відповідальність за яку несе її власник» [8, с. 21].

С. В. Кудін зазначає, що «суб'єктами злочину у той період могли бути тільки вільні, які несли однакову відповідальність незалежно від соціального походження. Це свідчить про превалювання в давньоукраїнському суспільстві традиційного погляду на рівність усіх вільних, що впливало з розвитку відповідного ставлення суспільства та законодавця до відповідальності вільних на становлення у вітчизняному кримінальному праві суб'єкта злочину» [9, с. 61]. О. В. Мартинюк припускає, що «неправоздатність холопів впливала із норм звичаєвого права і була відома нашому народу ще з додержавного періоду. «У холопі і в роботі віри немає» – наголошує давньоукраїнське прислів'я, яке можна вважати однією з форм вираження норми вітчизняного звичаєвого права» [10, с. 21].

Норми Руської Правди не містили відомостей щодо спеціального суб'єкта кримінального правопорушення (злочину). Дослідники історії українського права зауважують, що «норми давньоукраїнського права не розрізняли суб'єктів злочину за соціальним станом і покарання застосовувалося до них однаково» [11, с. 57]. Інколи, за твердженням М. І. Колоса, «диспозиція виписувалася взагалі узагальнено <...> в окремих статтях суб'єкт злочину позначався термінами, значення яких вказувало на спосіб вчинення злочину або на належність порушника закону до певного народу («варяг», «колб'яг»)). Відтак, на переконання дослідника, «визначення у диспозиціях суб'єкта злочину давало можливість правозастосовувачам ідентифікувати його за статевими, соціальними, професійними чи іншими ознаками» [12, с. 103].

Так само вітчизняне право розглядуваної доби під час характеристики суб'єкта кримінального правопорушення не знало дискримінації за ознаками статі, хоч і деякі дослідники підтримують протилежний погляд. Так, на думку В. О. Меркулової: «жінка розглядалася як спеціальний суб'єкт злочинів, якими спричинялася “образа” інтересам чоловіка, родинно-шлюбним відносинам, релігії <...> у добу Київської Русі жінка мала безправне рабське становище в сім'ї, а чоловіки не обмежувалися в засобах покарання своїх дружин не лише за злочини, але й за будь-які незначні провини» [13, с. 15]. Протилежного погляду до-

тримується О. В. Мартинюк, переконливо доводячи, що «жінки в Україні X – середини XIV століть не розглядалися світською та церковною владою як спеціальний суб'єкт злочину, а обсяг кримінальної відповідальності жінки і чоловіка згідно норм Руської Правди був однаковим» [14, с. 174]. Дійсно, окремі законодавчі пам'ятки розглядуваної доби зосереджують увагу на жінці (саме за ознакою статі) як на суб'єкті кримінального правопорушення, однак чоловік за «власною природою» просто не міг бути таким (наприклад, народження позашлюбної дитини, дітовбивство під час пологів тощо).

Щодо категорії неосудності, тобто такого стану психічного здоров'я людини, за якого вона не може усвідомлювати результати власних дій (насамперед слабоумство), то правові джерела доби раннього середньовіччя (Руська Правда) не містять відповідних відомостей. Так, Ю. В. Шинкарьов, досліджуючи призначення покарання обмежено осудній особі, вказує, що «такого роду спеціальної засади призначення покарання у положеннях Руської правди не виявлено. Текстуально відсутні норми, що якимось чином індивідуалізували б покарання за наявності певних психічних захворювань або відхилень» [15, с. 111]. Подібну думку висловлює і Т. М. Приходько [16, с. 159].

Аналіз положень Руської Правди дає підстави дійти висновку, що законодавець під суб'єктом кримінального правопорушення розумів особисто вільну людину (фізичну особу), яка вчинила протиправне діяння, і позначав доволі часто абстрактними термінами на кшталт «усякий», «кожен», «хтось», а фактично – «повноправний вільний» (наприклад, ст. 3, 5, 12 Короткої Правди, ст. 3, 7, 27, 41–42, 75–76 Просторової Правди) [6, 7]. Таке сприйняття суб'єкта злочину відповідало історичним реаліям та вимогам епохи раннього середньовіччя. Із плином часу зміст поняття «суб'єкт кримінального правопорушення (злочину)» наповниться новим значенням, і такі зміни будуть законодавчо закріплені протягом XVI ст.

Відповідно до новел Литовського Статуту, суб'єктами кримінального правопорушення (злочину) могли бути лише фізичні особи: *піддані* (жителі) держави, до яких належали представники усіх без винятку станів і суспільних верств – князі, бояри, шляхта, городяни, селяни, чорне та біле духівництво незалежно від конфесії (арт. 1, розд. I Статутів 1529, 1566 і 1588 р.) [17, с. 45]; *іноземці* (зазвичай купці, послы, а також іноземці, що перебували на військовій службі у великого князя), які вчинили кримінальне правопорушення (злочин) і досягли віку, з якого настає кримінальна відповідальність (арт. 17, розд. I Статуту 1566 р.; арт. 1, розд. I Статуту 1588 р.) [19, с. 259–260; 17, с. 45].

Окремі дослідники до суб'єктів правовідносин у Литовсько-Руській державі відносять апатридів (осіб без підданства), «до яких належали політичні емігранти, біженці, невільники, від яких відмовлялася влада їхньої держави» [11,

с. 124]. Відтак можемо припустити, що і *анатриди* визнавалися суб'єктом кримінального правопорушення (злочину) і підлягали кримінальній відповідальності у разі вчинення протиправних діянь на теренах Великого князівства Литовського і Речі Посполитої.

Із прийняттям Литовського Статуту у XVI ст. особи, винні у скоєні кримінального правопорушення, які належали до категорії особисто залежних осіб (колишні холопи, челядь), не звільнялася від покарання. Відтак їхнє кримінально-правове становище істотно змінювалося (наприклад, арт. 1, 5 розд. XIII Статуту 1529 р.; арт. 25 XIV Статуту 1566 р.; арт. 9, 17 розд. XI Статуту 1588 р.): *«Якби який слуга, зі злим умислом пана свого вбив або поранив, такий має строго смертю покараний бути як зрадник – четвертуванням»* [17, с. 273]. Правоздатність особисто залежних осіб була обмежена тим, що за кримінальні правопорушення, об'єктом яких було їх життя і здоров'я, винуватець відповідав перед їх господарем (арт. 20, розд. XIII Статуту 1529 р.) [18, с. 295].

Норми Литовського Статуту вперше в історії вітчизняного кримінального права починають визначати поняття неосудності за станом здоров'я (недоумство, божевільня, безумство, шаленство, глупість). Так, на думку С. В. Кудіна, у вітчизняному кримінальному праві у XVI ст. «відбувається лише становлення поняття неосудності за станом здоров'я» [9, с. 137]. М. І. Колос вказує, що «терміном «божевільня» (шаленство) позначили всі види хронічних психічних хвороб або тимчасових гострих психічних розладів, які були відомі суспільству» [12, с. 158].

Звичайно, у ті часи для визначення неосудності за станом здоров'я не проводилися судово-психіатрична чи психолого-психіатрична експертизи. Відтак, на переконання О. В. Мартинюка, «божевільні, з одного боку, не несли відповідальності за вчинення деяких злочинів (арт. 105 розд. IV, арт. 35 розд. XI Статуту 1588 р. [17, с. 195, 289–290], з іншого – до «шалених» застосовувалися доволі суворі запобіжні заходи. Законодавець допускав у них наявність так званих «світлих періодів». Якщо божевільні у цей час вчиняли злочин, то відповідали досить суворо: їх могли навіть скарати «на горло» [14, с. 126].

Говорячи про принцип особистої (персональної) відповідальності, варто також зосередити увагу на становленні поняття індивідуальної кримінальної відповідальності на противагу іншому – концепту колективної кримінальної відповідальності, що був характерним для суспільств, які перебували на етапі переходу від родового ладу до утворення державності (колективна відповідальність роду, громади, відповідно жінки і дітей за чоловіка і батька тощо).

Аналіз положень Руської Правди дає підстави визнавати, що з XI ст. починає розвиватися та поволі закріплюватися домінанта індивідуальної кримінальної відповідальності. Так, А. Яковлів слушно зазначав, що «право публічне й

карне не відділені ще від права приватного, цивільного, але вже помітне звільнення індивіду з-під опіки суспільних зв'язків» [20, с. 224–225].

Водночас новели Руської Правди містять відомості про пережитки інституту колективної відповідальності – інституту «потоків і пограбування» як найсуворішого виду кримінального покарання (ст. 7, 35 і 83 Просторової Правди) та інституту «дикої віри» (ст. 4 Просторової Правди) [7].

У першому випадку за дії злочинця відповідала вся родина: майно злочинця підлягало конфіскації («пограбування»), а його разом із родиною (дружиною та дітьми) перетворювали на холопів та виганяли за межі громади («потік»): *«Якщо (хто) підпалить тік, то (видати) його на потік, а його майно для конфіскації; спочатку сплатить (потерпілому) збитки, а іншим при потоці розпоряджається князь. Так само (чинити), якщо хто-небудь підпалить двір»* (ст. 83 Просторової Правди) [7, с. 45].

У другому випадку «дика віра» розглядалася як виплата членами громади (верві) за вбивство, скоєне на її території, однак лише у випадку, коли особу вбивці громада не встановила (або неможливо було встановити), або ж громада не захотіла його видавати. Отже, родичам загиблого виплачувалася грошова компенсація – «головщина», що відповідала розміру віри – 40 гривень.

У наступні століття поняття індивідуальної кримінальної відповідальності продовжувало еволюціонувати. Положення статутних земських грамот, Судебника Казимира IV 1468 р. та трьох редакцій Литовського Статуту поступово закріплювало цю доміную на законодавчому рівні.

Дружина злочинця переставала розглядатися як суб'єкт кримінального правопорушення (злочину), а відтак і нести кримінальну відповідальність разом із чоловіком-злочинцем. Відповідно до норм Судебника Казимира IV 1468 р. дружина злодія не відповідала за протиправні дії власного чоловіка, якщо вона не знала про його злочинні наміри, або ж коли чоловіка затримали на місці злочину: *«злодій терпіти, а дружина і діти, і будинок їх невинуватий»* [21, с. 57]. О. В. Мартинюк зауважує, що «за приховування предметів татби члени сім'ї відповідали менш суворо, ніж злодій: дружина і діти видавались у рахунок вартості вкраденої речі її господарю, а злодія чекала шибениця. Одночасно у ст. 4 зазначалося, що дружина і діти татя могли або відкупитися самі, або їх викупував пан» [14, с. 126]. Дослідник історії українського кримінального права М. І. Колос вказує, що «цією нормою правопорушнику було заборонено розраховуватися за шкоду, завдану в результаті вчинення злочину, спільним сімейним майном або майном когось із членів сім'ї. Він зобов'язаний був компенсувати потерпілому його втрати лише часткою майна, що належала йому особисто у спільному господарстві» [12, с. 126]. Р. М. Лащенко відзначав, що «очевидно, в епоху Судебника думка про індивідуальну відповідальність за карний вчинок (кожного

за себе) набрала вже більшої ваги і значіння в порівнянні з епохою Правди» [22, с. 215].

На початку XV ст., до прийняття першої редакції Литовського Статуту, генеза поняття персоналізації покарання віддзеркалюється у текстах статутних земських грамот (обласних привілеях). Прикладом можуть бути грамоти Київської землі 1507 р. та 1529 р.

Повністю засади індивідуальної кримінальної відповідальності було закріплено нормами Литовського Статуту (арт. 7 розд. I Статуту 1529 р.): *«Також ніхто не повинен бути покараний і засуджений за чийсь провину, а тільки той, хто винуватий. А тому у відповідності до християнських прав, ніхто не повинен бути покараний, якщо його провину не буде встановлено судом, тобто ані дружина за злочин чоловіка свого, ані батько за злочин сина, ані син за батька, а також ніхто з родичів, ні слуга за пана»* [18, с. 209–210]. Це була одна з найпрогресивніших норм Литовського Статуту на початку XVI ст. Ідентичні положення ми зустрічаємо і у наступних редакціях – у арт. 14, розд. 1 Статуту 1566 р. та арт. 18 розд. I Статуту 1588 р. [19, с. 258; 17, с. 58].

Правові джерела доби раннього середньовіччя не містять жодних вказівок щодо віку фізичної особи, з якого вона могла б нести кримінальну кримінальність. Так, норми Договорів Русі з Візантією від 860 р., 907 р., 911 р., 944 р. та 971 р., Короткої (XI ст.) та Просторової (кінець XI – початок XIII ст.) редакцій Руської Правди, Церковних Статутів князів Володимира Святославовича і Ярослава Мудрого не містять відповідних положень. Подібне твердження підтримує і Ю. В. Шинкарьов, вказуючи, що *«ніяких привілейованих правил призначення покарання, особі, яка не досягла певного віку, не встановлено»* [15, с. 112–113].

С. В. Кудін, беручи за основу положення «Кормчих книг», вказує на те, що *«якщо вб'є кого-небудь хлопець у віці семи років або божевільний, то вони за це не відповідають»* [23, с. 15]. О. В. Мартинюк припускає, що *«ймовірно, кримінально-правову відповідальність несла особа незалежно від статі, яка досягла на момент скоєння злочину семи-восьми років»* [14, с. 126].

Останні дослідження з цього питання так само ґрунтуються на певних гіпотезах (припущеннях). Так, М. І. Колос стверджує, що *«проведений системний аналіз диспозицій кримінально-правових положень (Руської Правди – примітка наша – О. Б.) дає підстави здогадуватись, що така відповідальність у Руській державі стосувалася людей, зрілих як за віком, так і за соціальним статусом»* [12, с. 103].

Вперше формальна згадка про вік для особи, яка має нести кримінальну відповідальність, з'являється у ст. 1 Судебника Казимира IV 1468 р. У ній, зокрема, зазначалося, що від кримінального покарання звільнялися діти, молодші за сім років [21, с. 57]. На наш погляд, вказане вікове обмеження пов'язувалося

насамперед із впливом канонів християнської релігії, оскільки у розглядувану добу вплив її норм на законодавця був беззаперечним, а кримінальне правопорушення (злочин) розглядалося як гріх.

Остаточне закріплення на законодавчому рівні віку, з якого наступала кримінальна відповідальність, за розглядуваної доби відбувається у другій половині XVI ст., а саме – у другій та третій редакції Литовського Статуту. Так, якщо Статут 1566 р. (арт. 8 розд. XIV) встановлював вікову межу з чотирнадцятирічного віку (*«Якби трапилося, що шляхтич років шістнадцяти і не більше звинувачувався у злочинстві <...> тоді такому за молодість років його не має бути поличено (покарано – примітка наша – О. Б.) як за злочинство <...>. Так само треба розуміти і щодо простих людей, дітей неповнолітніх...»*) [19, с. 399–400], то Статут 1588 р. (арт. 11 розд. XIV) [17, с. 338] – вже з досягненням шістнадцяти років. Зауважимо, що юридична конструкція наведеної правової норми не зазнала конститутивних змін, трансформовано було лише вік – з чотирнадцяти років на шістнадцять. Такі зміни, на нашу думку, були пов'язані з превалюванням у середовищі українського народу гуманістичних переконань.

Висновки. Дослідження процесу становлення та розвитку принципу особистої (персональної) кримінальної відповідальності у середньовічній Україні (IX – перша половина XVII ст.) дає підстави зробити такі висновки.

1. Елементами, що відображали зміст генези принципу особистої (персональної) відповідальності за доби середньовіччя були категорії «суб'єкт кримінального правопорушення», «індивідуальна кримінальна відповідальність» та «вік фізичної особи, з якого наступала кримінальна відповідальність».

2. За часів Київської Русі суб'єктами кримінального правопорушення (злочину) могли бути лише особисто вільні люди (фізичні особи). Таке сприйняття суб'єкта злочину зберігалось доволі довго та загалом відповідало історичним реаліям і вимогам епохи раннього середньовіччя. До кінця XVI ст. із прийняттям трьох редакцій Литовського Статуту під поняттям «суб'єкт кримінального правопорушення (злочину)» розуміли фізичну особу, незалежно від соціального статусу (підданих, іноземців, апатридів), що вчинила кримінальне правопорушення (злочин) і досягла віку, з якого наставала кримінальна відповідальність. Вже у XVI ст. особи, винні у скоєнні кримінального правопорушення, які належали до категорії особисто залежних осіб, не звільнялися від покарання. Уперше в історії вітчизняного кримінального права на законодавчому рівні з'являється поняття неосудності за станом здоров'я (недоумство, божевілля, безумство, шаленство, глупість).

3. Із XI ст. починає вдосконалюватися та поводитися закріплюватися поняття індивідуальної кримінальної відповідальності. Новели Руської Правди ще містять відомості про пережитки інституту колективної відповідальності (норми

щодо «потоків і пограбування», «дикої віри»). Однак у наступні століття ця домінація не лише проголошувалася, але й законодавчо закріплювалася насамперед нормами статутних земських грамот та Судебника Казимира IV 1468 р. Остаточно поняття індивідуальної кримінальної відповідальності було утверджене нормами Литовського Статуту.

4. Уперше формальна згадка про вік для особи, яка могла нести кримінальну відповідальність, з'являється у ст. 1 Судебника Казимира IV 1468 р.: від кримінального покарання звільнялися діти, які були молодші за сім років. Норми третьої редакції Литовського Статуту (1588) повністю закріпили правило: кримінальній відповідальності підлягають особи, яким до вчинення кримінального правопорушення (злочину) виповнилося шістьнадцять років. Ця норма цілком відповідає теперішнім положенням ч. 1 ст. 22 КК України.

Отже, на теренах України за доби пізнього середньовіччя у кримінальному праві остаточно сформувався принцип особистої (персональної) відповідальності, а саме: до кримінальної відповідальності може бути притягнута лише фізична осудна особа, яка вчинила кримінальне правопорушення (злочин) у віці, з якого настає кримінальна відповідальність.

Список використаних джерел

1. Колодій А. М. Принципи права. *Велика українська юридична енциклопедія*: у 20 т. Т. 3: Загальна теорія права / редкол.: О. В. Петришин (голова) та ін. Харків: Право, 2017. 952 с.
2. Кримінальне право України. Загальна частина: підручник / підгот. кол. авт.; за заг. ред. В. Я. Конопельського, В. О. Меркулової. Одеса: ОДУВС, 2021. 452 с.
3. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 року. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 1996. № 30. Ст. 141. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/254%D0%BA/96-%D0%B2%D1%80#Text> (дата звернення: 07.05.2024).
4. Кримінальний кодекс України: Закон України від 05.04.2001 р. № 2341-III. *Відомості Верховної Ради України (ВВР)*. 2001. № 25–26. Ст. 131. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/2341-14#Text> (дата звернення: 07.05.2024).
5. Дудоров О. О., Хавронюк М. І. *Кримінальне право*: навчальний посібник / за заг. ред. М. І. Хавронюка. Київ: ВАІТЕ, 2014. 944 с.
6. Руська Правда (Коротка редакція). *Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі*: навч. посіб. / укл.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв. Харків: Право, 2014. С. 6–12.
7. Руська Правда (Поширена редакція). *Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі*: навч. посіб. / укл.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв. Харків: Право, 2014. С. 28–48.
8. Правда Руська Ярослава Мудрого: початок законодавства Київської Русі: навч. посіб. / укл.: Г. Г. Демиденко, В. М. Єрмолаєв. Харків: Право, 2014. 344 с.
9. Кудін С. В. Становлення і розвиток кримінального права України у X – першій половині XVII ст.: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київський нац. ун-т імені Тараса Шевченка. Київ, 2001. 226 с.

10. Мартинюк О. В. Еволюція правового становища жінки в Україні (X – перша половина XVII ст.): дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.01. Київський нац. ун-т внутрішніх справ. Київ, 2010. 219 с.
11. Історія українського права: посіб. / І. А. Безклубий, І. С. Гриценко, О. О. Шевченко та ін. Київ: Грамота, 2010. 336 с.
12. Колос М. І. Українське кримінальне право: походження, розвиток, сучасність: дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Нац. ун-т «Острозька академія», Ун-т державної фіскальної служби України. Острог, 2019. 471 с.
13. Меркулова В. О. Жінка як суб'єкт кримінальної відповідальності: автореф. дис. ... канд. юрид. наук: 12.00.08. Національна Академія внутрішніх справ України МВС України. Київ, 2003. 31 с.
14. Мартинюк О. В. Жінка як суб'єкт злочину в Україні (X – середина XIV століть). *Держава і право*: зб. наук. праць. Юридичні і політичні науки. 2005. Вип. 27. С. 170–175.
15. Шинкарьов Ю. В. Спеціальні засади призначення покарання у Руській Правді. *Зб. наук. праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. «ПРАВО»*. 2018. Вип. 28. С. 106–114.
16. Приходько Т. М. Відображення суб'єкта злочину у пам'ятках Давньоруської держави X–XVII століть. *Вісник Асоціації кримінального права України*. 2016. № 1(6). С. 155–165.
17. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. Т. III. *Статут Великого князівства Литовського 1588 року*: у 2 книгах. Кн. 2 / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична л-ра, 2004. 568 с.
18. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. Т. I. *Статут Великого князівства Литовського 1529 року* / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична л-ра, 2002. 464 с.
19. Статути Великого князівства Литовського: у 3-х т. Т. II. *Статут Великого князівства Литовського 1566 року* / за ред. С. Ківалова, П. Музиченка, А. Панькова. Одеса: Юридична л-ра, 2003. 560 с.
20. Яковлів А. Українське право. *Українська культура: лекції за ред. Дмитра Антоновича* / упоряд. С. В. Ульяновська. Київ: Либідь, 1993. С. 222–236.
21. Судебник князя Казимира (29 лютого 1468 р.). *Хрестоматія з історії держави і права України*: навч. посібник: у 2 т. / за ред. В. Д. Гончаренка. Київ: Ін Юре, 1997. Т. 1. З найдавніших часів до початку XX ст. 1997. С. 57–60.
22. Лашенко Р. М. Лекції по історії українського права. Київ: Україна, 1998. 254 с.
23. Кудін С. В. Особа як суб'єкт злочину та форми вини в карному праві Київської Русі. *Закон і бізнес*. 1999. 03 квітня. С. 15.

Oksana Bohatiuk. Formation of the Principle of Personal Criminal Responsibility in Ukraine during the Middle Ages

The article studies the process of formation and development of the principle of personal (personal) criminal responsibility in medieval Ukraine during the IX – the first half of the XVII centuries.

The author determined that the constituent elements that reflected the content of the genesis of the principle of personal responsibility for the studied era were the categories «subject of a criminal offense», «individual criminal responsibility» and «age of a natural person from which criminal responsibility began».

It was established that during the period of Kyivan Rus, only personally free people (individuals) could be the subjects of a criminal offense (crime). This perception of the subject of the crime

persisted for quite a long time and generally corresponded to the historical realities and requirements of the early Middle Ages. By the end of the 16th century with the adoption of three editions of the Lithuanian Statute, the concept of «subject of a criminal offense (crime)» already understood a natural person, regardless of social status (citizens, foreigners, stateless persons), who committed a criminal offense (crime) and reached the age from which criminal responsibility arose. In the 16th century personally dependent persons who committed criminal offenses were not exempted from punishment. For the first time in the history of domestic criminal law, the concept of lack of judgment due to the state of health appears at the legislative level.

The author comes to the conclusion that from the XI century the concept of individual criminal responsibility begins to improve and slowly take hold. The novels of Ruska Pravda still contain information about the remnants of the institution of collective responsibility, but in the following centuries this dominant was not only proclaimed, but also legislated. Finally, the concept of individual criminal responsibility was approved by the norms of the Lithuanian Statute.

It was determined that for the first time a formal mention of the age of a person who could bear criminal responsibility appears in the provisions of the Sudebnyk Casimir IV of 1468: children who were younger than seven years old were exempted from criminal punishment. The norms of the third edition of the Lithuanian Statute (1588) fully established the rule: persons who have reached the age of sixteen before committing a criminal offense (crime) are subject to criminal liability. This norm fully corresponds to the current provisions of Part 1 of Article 22 of the Criminal Code of Ukraine.

Keywords: *Ukraine, the Middle Ages, genesis, Ukrainian criminal law, principle of law, principles of criminal law, personal criminal responsibility, Kyivan Rus, Ruska Pravda, Lithuanian Statute.*

УДК 340.13

DOI 10.31558/2786-5835.2024.1.2

Бондарчук Ярослав Петрович,

здобувач ступеня «Доктор філософії»

Донецького національного університету імені Василя Стуса

Гоцуляк Юрій Вікторович,

доктор юридичних наук, доцент, зав. кафедри

теорії та історії держави і права та філософії права

Донецького національного університету імені Василя Стуса

МІСЦЕ ТА ЗНАЧЕННЯ СВОБОДИ У СИСТЕМІ ПРИНЦИПІВ ПРАВА

У статті досліджуються класифікаційні характеристики свободи як правового принципу, визначене його особливе місце та значення у системі принципів. Автор робить висновок щодо онтологічного характеру базових принципів права, зокрема і свободи. Принцип не лише зосереджує світовий досвід права: деякі принципи, як-от свобода, роблять цей досвід можливим, є підставою для його наявності. Для того, щоб набути правового регулятивного досвіду, мають бути відправні точки, які роблять можливим будь-який порядок. Таким є ідея свободи, що надає змістовний інструментарій для дозволів і заборон, заохочень та санкцій. Автор доходить висновку, що принцип свободи можна класифікувати як відправний засадничий принцип, що закладає основу впорядкованого змісту будь-якої правової системи, і залежно від способу та ступеня розгортання його змісту, у політико-правовій реальності формуються історичні та географічні особливості правових систем.

Ключові слова: *свобода, принципи права, класифікація принципів, правова система, правові цінності.*